

Temporaliteit en modaliteit

Henk J. Verkuyl en Hans Broekhuis

1 Introductie

Voorzover ons bekend, is L. A. te Winkel (1810–1868) de eerste geweest die voorstelde om het Nederlandse tempussysteem te beschrijven in termen van drie binaire opposities:

- (1) a. Heden (PRES) vs. Verleden (PAST)
  - b. Synchroon (SYN) vs. Posterieur (POST)
  - c. Imperfect (IMP) vs. Perfect (PERF)

Te Winkel (1866) hanteert niet de primaire driedeling Verleden-Heden-Toekomst die gebruikelijk is geworden in de taaltheoretische en logisch-semanticke traditie gebaseerd op Reichenbach (1947) en die in zijn tijd ook al bestond in gebruiksgrammatica's en in de taalkundige vakliteratuur: Weiland (1805), Bilderdijk (1826), Kolléwijn (1892), Den Hertog (1903), om maar enkele Nederlandse driedelers te noemen. Te Winkels keuze voor een binair systeem was toen ook al opvallend. De driedeling sluit als vanzelfsprekend aan op onze intuïties over hoe tijd zich het best laat ordenen op basis van onze dagelijkse ervaringen ermee: we praten over dingen uit het verleden, in het heden en in de toekomst. Desondanks stelt Te Winkel dat de voornaamste indeling van de Nederlandse tempusvormen die is tussen Heden en Verleden, waarmee de rol van het Futurum als tempusvorm secundair wordt.

Verkuyl (2012) is een korte samenvatting van Te Winkels systeem zoals dat formeel-semanticke gemoderniseerd is in Verkuyl (2008). In deze formalisering worden elementen die systematisch bijdragen aan het tempussysteem uitgedrukt door de operatoren die in (1) per oppositie staan vermeld. Voor elk van de zes operatoren geldt dat hij staat vóór een tempusloze zin die we hier steeds met p aanduiden. De eerste oppositie is uitzonderlijk in die zin dat door de toepassing van PRES of PAST op een tempusloze p altijd een zin met een persoonsvorm ontstaat. Dat geldt voor de vier andere niet. We illustreren de werking van het systeem van operatoren met enkele voorbeelden.

Als p staat voor de tempusloze zin *Marie wandelen*, staat PERF(p) voor de tempusloze zin *Marie hebben gewandeld* en IMP(p) voor *Marie wandelen*. Daarmee zijn beide geschikt als input voor de operatoren uit oppositie (1b). Volgen we Te Winkel in de tweede oppositie, dan wordt de tempusloze zin *Marie zullen wandelen* uitgedrukt als POST(IMP)(p), terwijl SYN(PERF)(p) zou staan voor *Marie hebben gewandeld*. Dit houdt in dat een zin als *Marie zal hebben gewandeld* binair te representeren is als PRES(POST)(PERF)(p), *Marie zou wandelen* als PAST(POST)(IMP)(p) en *Marie heeft*

gewandeld als PRES(SYN)(PERF)(*p*). Daarmee wordt de persoonsvorm *zal* principieel behandeld als de persoonsvorm *wandelt* in *Marie wandelt: zal* wordt opgevat als gevormd uit PRES+zullen en *wandelt* als gevormd uit PRES+wandelen.

Te Winkels tweedeling is principieel anders dan de conceptueel zo voor de hand liggende driedeling. Niet alleen moeten door de toepassing van POST zowel Heden als Verleden een toekomst bevatten en zulks op analoge wijze, maar ook dwingt zijn systeem een andere analyse van het begrip ‘Heden’ af, en daarmee van het begrip ‘Verleden’. In ternaire taalkundige analyses valt het begrip ‘Heden’—net als in de natuurkunde—samen met een voortdurend schuivend moment van een punt, vóór hetwelk het verleden zich bevindt en na hetwelk de toekomst zich voordoet. Dit bewegende Heden wordt in het algemeen dan gezien als het punt van spreken S, maar het is dan ook meteen duidelijk dat men iets wegmoffelt. Een ondeelbaar Nu-punt valt immers niet goed te rijmen met de notie van moment van spreken: het uitspreken van een zin neemt meestal aanzienlijk meer tijd in beslag dan wat de strikte notie van punt toestaat. Over dat probleem wordt meestal wat lichtvoetig heen gestapt. Wel wordt in de Reichenbachiaanse praktijk het moment Nu soms naar het Verleden toe uitgerekt, zodat een interval (Extended Now) ontstaat waarin men in elk geval de tijd van de spreek situatie kan herbergen. Daarmee blijft de notie van Heden echter duister: is het eigenlijk toch dat vliedende punt of is het een domein waarin gebeurens kunnen worden ondergebracht?

Verkuyl (2008) volgt bij het definiëren van tempusoperatoren een belangrijke aanname van Te Winkel, namelijk dat *zullen* (ook) een temporeel hulpwerkwoord is. Broekhuis and Verkuyl (2013) ondergraaft die stelling, nadat de eerste auteur ervan de tweede overtuigd had van de voordelen van een louter modale analyse van wat bij Te Winkel nog werd gezien als een temporeel *zullen*. Die voordelen komen voort uit de mogelijkheid om de semantiek van tempusvormen te ontdoen van elementen die een natuurlijke plaats krijgen in de pragmatiek. Het huidige artikel bespreekt daarom de vraag of (en zo ja, hoe) uit een binaire opbouw van het tempussysteem dwingend kan worden afgeleid dat *zullen* uitsluitend een modaal werkwoord is. Het antwoord op die vraag is bevestigend. Dit betekent dat de zinnen in (2) die in de meeste contexten naar een nog te maken afspraak verwijzen, temporeel gezien op precies dezelfde wijze zullen worden behandeld, namelijk als zinnen met een tegenwoordige tijdsvorm.

- (2) a. Marie moet een afspraak met hem maken.
b. Marie kan een afspraak met hem maken.
c. Marie zal een afspraak met hem maken.
d. Marie maakt een afspraak met hem.
e. Marie gaat een afspraak met hem maken.

Die behandeling houdt in dat aan de infinitiefvorm van de modale hulpwerkwoorden in (2a) – (2c), inclusief *zullen*, elke temporaliteit wordt ontzegd: wat er aan toekomst wordt uitgedrukt is uitsluitend toe te schrijven aan de betekenis van PRES. Er is dus niet iets als een temporele gebruikswijze van modale hulpwerkwoorden, ook al komen ze net als in (2) vaak voor in zinnen waarin een verwachting wordt uitgesproken over

wat gaat gebeuren. Het feit dat ze complexe tempusvormen als *Zij zou/moet/kan gisteren hebben gebeld* mogelijk maken en dat ze daarom een rol spelen in de temporele structuur wil niet zeggen dat ze zelf temporele informatie leveren.

Voor de modale analyse van *zullen* vormen de zinnen in (2d) en (2e) een vergelijkingsbasis. Beide lijken toekomst uit te drukken, maar in het geval van (2d) ligt het niet voor de hand om dit toe te schrijven aan de betekenis van het werkwoord *maken*. En als men—net als het WNT—aan *gaan* de betekenis toekent ‘voorbereidingen treffen’, is ook niet goed in te zien waarom in (2e) die voorbereidingen per se in de toekomst zouden moeten liggen. Alle zinnen in (2) drukken een tegenwoordige tijd uit en nadat men PRES heeft losgemaakt van de infinitiefvormen van de vijf gegeven werkwoorden is het zaak om precies vast te stellen wat de operator PRES uitdrukt en wat voor rekening van de infinitiefvorm komt.

We veronderstellen dat de lezer kan teruggrijpen op Verkuyl (2012) en we zullen daar derhalve zo min mogelijk uit putten. Wel vatten we af en toe samen wat we in Broekhuis and Verkuyl (2013) over de niet-temporaliteit van *zullen* hebben gezegd. In de neerlandistische taalkundige literatuur is veel gediscussieerd over de vraag of *zullen* als temporeel hulpwerkwoord kan worden beschouwd: o.a. in Den Hertog (1903), Droste (1956;1958), Ebeling (1962;2006), Rijpma and Schuringa (1968), Kirsner (1969), Janssen (1988;1989), Haeseryn *et al.* (1997). Wat ook de verdiensten en inzichten van deze bijdragen zijn, bij geen van hen volgt dwingend uit de opbouw van het tempussysteem zelf dat elke temporaliteit uit modale hulpwerkwoorden moet worden geëlimineerd. Het feit dat ze voorkomen in semantische domeinen die meestal na het moment van spreken liggen, houdt niet in dat ze zelf de dragers zijn van toekomst informatie.

2 Heden en Verleden

2.1 Van punten naar domeinen

Te Winkel (1866:68f.) spreekt in zijn karakterisering van de drie opposities in termen van relaties tussen punten. Bij een strikte puntinterpretatie zou dit voor de drie opposities leiden tot de configuraties in tabel 1. In kolom 1 is er een keuze tussen blijven in het presenspunt i en teruggaan naar een punt i' in het verleden. Zowel op i als op i' meldt zich het punt j . Er doen zich dan twee mogelijkheden voor: de operator SYN leidt tot synchroniciteit, in kolom 2 gerepresenteerd door $\approx$; de POST-operator positioneert j na i of i' en daarvoor is in kolom 2 het relatieteken $<$ beschikbaar. In kolom 3 doet zich een keuze voor met betrekking tot het punt k dat geassocieerd is met de handeling uitgedrukt door de predicatie. Op punt j kan k voltooid zijn ($\prec$ in de even rijen) of niet ($\preceq$ in de oneven rijen).

In Te Winkel (1866) is i te zien als het spreekmoment n en i' als een soort virtueel spreekmoment n' in het verleden. Te Winkels systeem komt echter beter tot zijn recht bij een interpretatie in termen van temporele domeinen, omdat het daarmee precies de mogelijkheden krijgt die Te Winkel voor ogen moet hebben gestaan. Volgens Verkuyl (2008) zijn er drie aanpassingen voor nodig. Deze veranderingen zijn zichtbaar ge-

Tabel 1: Te Winkels puntensysteem

	1 verleden/heden	2 (niet-)later	3 (on-)voltooid
1. Ik kook	i	$i \approx j$	$k \preceq j$
2. Ik heb gekookt	i	$i \approx j$	$k \prec j$
3. Ik zal koken	i	$i < j$	$k \preceq j$
4. Ik zal hebben gekookt	i	$i < j$	$k \prec j$
5. Ik kookte	$i' < i$	$i' \approx j$	$k \preceq j$
6. Ik had gekookt	$i' < i$	$i' \approx j$	$k \prec j$
7. Ik zou koken	$i' < i$	$i' < j$	$k \preceq j$
8. Ik zou hebben gekookt	$i' < i$	$i' < j$	$k \prec j$

maakt in Tabel 2. De belangrijkste is dat Te Winkels karakterisering van heden (“alles,

Tabel 2: Te Winkels systeem gemoderniseerd in Verkuyl (2008).

	1 verleden/heden	2 (niet-)later	3 (on-)voltooid
1. Ik kook	$i \circ n$	$i \approx j$	$k \preceq j$
2. Ik heb gekookt	$i \circ n$	$i \approx j$	$k \prec j$
3. Ik zal koken	$i \circ n$	$i < j$	$k \preceq j$
4. Ik zal hebben gekookt	$i \circ n$	$i < j$	$k \prec j$
5. Ik kookte	$i' < i$	$i' \approx j$	$k \preceq j$
6. Ik had gekookt	$i' < i$	$i' \approx j$	$k \prec j$
7. Ik zou koken	$i' < i$	$i' < j$	$k \preceq j$
8. Ik zou hebben gekookt	$i' < i$	$i' < j$	$k \prec j$

zoals het zich laat aanzien op het oogenblik dat men denkt”) en voor het verleden (“[alles], zoals het zich liet aanzien op het tijdstip, waarin men zich met zijne gedachten terugverplaatst”) veel beter te begrijpen is in termen van domeinen dan van punten. De belangrijke winst die geboekt wordt, is dat het heden in een gespreksituatie kan gelden als een domein dat door spreker en hoorder als zodanig wordt gezien, los van wat door de predicatie wordt uitgedrukt. Een gesprek bestaat immers uit een reeks van zinnen en de notie van heden kan beter los gezien worden van de hedens van de gebeurens in die zinnen. Het heden van een spreker en hoorder is het domein waarin vliedende punt n zich bevindt. Dit wordt in Tabel 2 hieronder weergegeven als: $i \circ n$. Het punt n kan het best worden opgevat als een domeinsplitser. Het verdeelt het heden in twee helften: een geactualiseerd deel en een niet-geactualiseerd deel. Dit punt komt terug in §2.2.

De tweede verandering betref het punt k . Dit kan beter worden gezien als de index

die wordt toegekend aan een gebeuren. Zoals het getal 27 kan worden gebruikt als staande voor een bepaalde datum in een maand, dus staande voor een interval van 24 uur, zo kan de index k worden gezien als staande voor een gebeuren, waarmee k (als natuurlijk getal) dus staat voor het interval dat het representeert. In de derde oppositie is k ingebed in zijn eigen heden j . Tabel 1 laat zien dat gebeuren een eigen heden j hebben waarin ze zijn gepositioneerd als voltooid ($k \prec j$) of waarin men niet weet of ze voltooid zijn ($k \preceq j$). Het heden van een gebeuren dient niet te worden verward met de looptijd ervan: als een vergadering valt op een middag, dan kan de hele middag dienst doen als heden voor die vergadering, terwijl de looptijd zelf tussen twee en drie uur valt.

Tenslotte: de index j kan nu worden begrepen als verbinding tussen k enerzijds en i of i' anderzijds. De tweede oppositie heeft semantisch gezien tot taak om het heden-domein (of verleden-domein) van spreker en hoorder te verbinden met het heden van k . Dat kan door de relatie tussen j enerzijds en i of i' anderzijds te zien als synchron ($i \approx j$ of $i' \approx j$) of als posterieur ($i < j$ of $i' < j$).

In het resterende deel van §2 bespreken we kolom 1 van Tabel 2 om enkele consequenties van het loslaten van n als heden na te gaan. In §3 wordt beargumenteerd dat kolom 2 in het Nederlands niet binnen het werkwoordelijke systeem wordt uitgedrukt. De informatie die door het werkwoord *zullen* wordt bijgedragen, is puur modaal en de posterioriteitslezing die vaak te vinden is in zinnen met *zullen* kan worden verklaard in termen van pragmatische overwegingen, meer in het bijzonder: de werking van het Maxime van Kwantiteit van Grice.¹ In §4 wordt de rol van de pragmatiek in de interpretatie van tempusinformatie behandeld.

2.2 Alles wat zich laat aanzien op n

Er zijn goede argumenten om de notie van heden wezenlijk te zien in termen van een domein dat voor spreker en hoorder als zodanig geldt en om aan het permanent vliedende nu-punt n een eigen status te geven in dat domein. Zinnen als (3) laten zien hoe verbazingwekkend het eigenlijk is dat men in de tempusliteratuur steeds maar weer teruggrijpt op het nu-punt als heden.

- (3) a. Ik kook nu.
 b. Ik kook vandaag.
 c. Ik kook in april.

Los van de context drukken de drie zinnen in precies dezelfde mate en op precies dezelfde wijze onzekerheid uit. In (3a) kan de zin betekenen dat ik op dit moment bezig ben te koken, maar de zin laat ook de mogelijkheid open dat mijn koken straks of vanavond kan plaatsvinden. Of zelfs over drie weken als het gaat om de herziening van een kookafpraak waar ik voor een ander inval. Zin (3b) kan gebruikt worden om

¹Dat betekent dat op de morfosyntactische plek van de operatoren SYN en POST ruimte moet worden gemaakt voor modale informatie. De technische vraag hoe de opposities 1 en 3 zo met elkaar zijn te verbinden dat het temporele verband tussen PRES en PAST enerzijds en IMP en PERF anderzijds kan worden gelegd zonder te verhinderen dat modale operatoren de hun toekomstige positie innemen, wordt beantwoord in Broekhuis and Verkuyl (2013).

iemand die binnenkomt, te verklaren waarom ik achter het fornuis sta, maar de zin kan ook verklaren waarom ik net boodschappen heb gedaan voor het door mij te bereiden avondeten. Iets soortgelijks geldt voor (3c): de zin kan voorafgaan aan de maand april, maar kan ook als verklaring dienen voor het feit dat ik nu in april sta te koken, terwijl mijn vrouw in mei het koken voor haar rekening neemt.

In alle drie de gevallen kan de zin betrekking hebben op het geactualiseerde deel van het heden dat we aanduiden als i_a , maar ook op het nog niet geactualiseerde gedeelte ervan dat we aanduiden als $i_\diamond$. In (3a) - (3c) kan het heden zowel samenvallen met het interval dat door de adverbiale bepaling wordt genoemd als ook met een interval dat uitgebreider is dan het adverbiale interval. Zo kan (3c) deel zijn van een gesprek waarin het gaat over een heel jaar waarin allerlei taken worden vastgelegd. Dit laat zien er sprake is van een contextueel bepaald heden dat als zodanig functioneert voor spreker en hoorder. Zolang zij tegenwoordige tijdsvormen gebruiken, positioneren ze gebeurens in het voor hen als heden fungerende domein i , waarbij i soms expliciet genoemd wordt en soms niet.

De verledentijdszinnen in (4) kunnen op dezelfde wijze geanalyseerd worden.

- (4) a. Ik kookte toen.
- b. Ik kookte die dag.
- c. Ik kookte in april.

De PAST-operator introduceert op analoge wijze een domein (het toen-heden i') inclusief een (virtueel) vliedend punt n' dat i' in tweeën splitst. Zo heeft zin (4a) de mogelijkheid om zich te richten op het geactualiseerde deel i'_a ('ik was op dat moment aan het koken') of op het niet-geactualiseerde deel $i'_\diamond$ ('ik zou die avond (of die maand) gaan koken').

Dat een Heden-domein i zeer groot kan zijn, blijkt uit een zin als (5).

- (5) Sinds de oerknal breidt het heelal zich in alle richtingen uit en waarschijnlijk duurt dat voort tot het einde der tijden.

Natuurlijk kan men over het heelal en de oerknal in de verleden tijd praten: *Sinds de oerknal breidde het heelal zich in alle richtingen uit ...*, maar in zo'n geval is er toch duidelijk een ander perspectief van waaruit deze informatie moet worden bekeken. Dat een dergelijk perspectief buiten het heelal moet worden gevonden maakt de interpretatie van de verleden tijdsvorm in dit geval overigens erg lastig.

Een heel natuurlijk voorbeeld van de taakverdeling tussen i en j is te vinden in (6).

- (6) a. Elsa werkt deze week aan de paragraaf over het tempussysteem.
- b. Gisteren heeft ze de algemene opbouw vastgesteld.
- c. Vandaag schrijft ze de inleiding.
- d. Daarna gaat ze de acht tempusvormen beschrijven.
- e. Ze zal het zaterdag wel voltooid hebben en als dat niet lukt doet ze dat zeker volgende week.

Zin (6a) identificeert het domein *i* of een onderdeel ervan—*i* zou ook betrekking kunnen hebben op de eerste helft van het lopend jaar, maar ook op volgende week zoals mogelijk aangegeven in (6e)—en daarin worden de gebeurens *k* ingebed. Het heden *j* van de *k* in (6b) verschilt essentieel van de *j* in (6c): in (6b) staat *j* voor ‘gisteren of een deel ervan’, in (6c) voor ‘vandaag of een deel ervan’. Ondanks dit verschil worden beide *j*’s beschouwd als synchroon met *i* omdat *i* in dit geval het overkoepelende domein is voor de gebeurens *k*. Merk op dat de adverbiale bepalingen in (6b) en (6c) onderdeel uitmaken van het heden dat is vastgesteld via (6a), of eerder in de discussie waarvan (6) deel uitmaakt. Hier moet benadrukt worden dat *gaat* in (6d) en *zal* in (6e) tegenwoordige tijdsvormen zijn met exact dezelfde temporele betekenis als de andere finiete vormen: beide veronderstellen op dezelfde wijze als *werkt*, *heeft*, *schrijft* en *lukt* een hedendomein. Met andere woorden, afgezien van de lexicale verschillen tussen de infinitiefvormen is er geen verschil in analyse tussen PRES+*schrijven*, PRES+*hebben* enerzijds en PRES+*gaan* en PRES+*zullen* anderzijds: in alle gevallen wordt een strikte scheiding gemaakt tussen de bijdrage van de finiete presensvorm en die van de infinitiefvormen.²

Het is wellicht goed te wijzen op een punt waarop een externe beoordelaar ons attendeerde in verband met het verschil tussen zinnen als (7c) en (8c).

- (7) a. Gisteren heb ik het boek gelezen.
 b. Ik heb het boek gisteren gelezen.
 c. Ik heb het boek gelezen en wel gisteren.
- (8) a. Morgen heb ik het boek gelezen. (Dat beloof ik je.)
 b. Ik heb het boek morgen gelezen.
 c. ??Ik heb het boek gelezen en wel morgen.

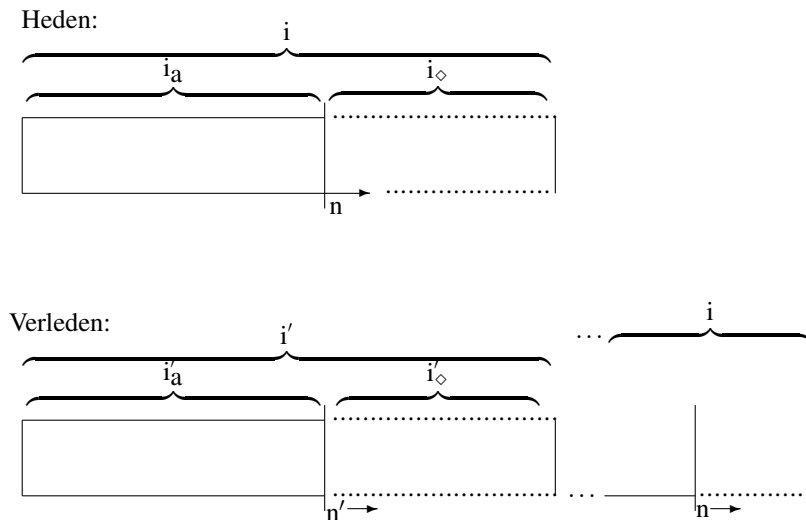
De defaultinterpretatie van PRES in *Ik heb het boek gelezen* is door de $k \prec j$ -informatie veel gemakkelijker toe te passen in de zinnen in (7): de adverbiale bepaling sluit heel goed aan op die interpretatie. In (8a) is de localisatie in $i_{\diamond}$ door PRES vanaf het begin aanwezig, in (8b) komt *morgen* iets later maar nog vóór het hoofdwerkwoord en dus binnen de predicatie zelf, waardoor ook voorwaarts wordt geïnterpreteerd. In (8c) is sprake van de bekende garden pathprobleem: het tweede lid van de conjunctie is in strijd met de reeds voltooide defaultinterpretatie van het eerste en het is dan ook lastig om die alsnog in te ruilen voor de $i_{\diamond}$ -interpretatie.

Terugkerend naar het verschil tussen het Heden-domein en het vliedende punt *n*, kunnen we de voordelen van een strikte scheiding tussen beide noties nu beter zien: het vliedende nu wordt ontdaan van zijn taak om gebeurens te herbergen (het blijft een

²Merk op dat *gaan* net als de andere werkwoorden op het moment van spreken kan worden gebruikt voor iets dat zich dan afspeelt. De dialoog A: *Wat keek Emma sip*. B: *Ze gaat nu ontslag nemen*. kan plaatsvinden als de twee gesprekspartners Emma de kamer binnen zagen gaan waarin ze nu bij haar baas zit om ontslag te nemen. De aanloop tot het ontslag nemen wordt door *gaan* uitgedrukt gelijktijdig met het spreken. Merk ook op dat er een modaal element meespeelt: Emma kan ook terugkomen uit de kamer en meedelen dat ze toch geen ontslag heeft genomen. Dat ligt niet aan *gaan*, maar aan PRES.

ondeelbaar punt), het heden kan daardoor worden gezien als een veelal contextueel bepaald domein waarin een spreker de tegenwoordige tijd gebruikt en waarin een groot aantal gebeurens kan worden ondergebracht als behorend tot het heden van spreker en hoorder. Het vliedende punt n heeft als enige functie om in een temporeel domein een scheiding aan te brengen tussen een deel ervan dat reeds geactualiseerd is en een deel dat nog niet geactualiseerd is. Midden op de dag die we *vandaag* noemen en ons al pratend op het vliedende punt n bevindend, is de ochtend het tot nu toe geactualiseerde deel van het heden dat we als vandaag ervaren terwijl de middag en de avond het deel vormen dat nog geactualiseerd moet worden, als alles meezit. Deze toevoeging tussen haakjes kan men desgewenst vervangen door *deo volente* of soortgelijke relativeringen die aangeven dat je nooit zeker bent van wat gaat komen.

Het verschil tussen enerzijds i als Heden-domein en i' als het Verleden-domein (= toen heden) enerzijds en het vliedende n -punt is te zien in Figuur 1, waar n is weergegeven als een eendimensionale lijn die een tweedimensionaal gegeven domein scheidt in twee delen: het hedendomein i wordt gescheiden in i_a en $i_\diamond$. De onderste helft

Figuur 1: Het verleden domein i' en het hedendomein i

van Figuur 1 laat zien dat bij gebruik van een verleden tijdsvorm, het hedendomein van spreker en hoorder altijd aanwezig blijft in de gesprekssituatie, als overkoepelend domein. Er is in feite geen gesprek mogelijk zonder dat i aanwezig is: wat in het verleden gebeurd is, wordt altijd een plaats gegeven ten opzichte van de i van spreker en hoorder.³ Door n als een lijn te representeren wordt ook duidelijk dat n niet staat voor een tot punt samengetrokken representant van het spreken, maar dat n altijd “meegaat”

³In die zin is het onjuist om, zoals in Kirsner (1969: 105f.) en ook Janssen (1988), de primaire oppositie in (1a) te zien in termen van Verleden vs. Niet-Verleden, met Verleden als gemarkeerd lid ervan tenzij bedoeld wordt dat i in feite de defaultwaarde is en i' gemarkeerd is omdat het altijd ten opzichte van i moet worden vastgesteld en nooit uit zichzelf optreedt.

met elk uitgesproken woord in een spreekhandeling, maar ook met elke gesprekspauze in een spreesituatie. Vandaar dat $i \circ n$ uitdrukt dat het glijdende punt n deel uitmaakt van het heden i . Figuur 1 laat ook zien dat in het verleden domein de pendant van n aanwezig is als een virtueel spreekmoment n' : ook een verleden domein wordt gesplitst in een i_a en een $i_\diamond$.

Op dit punt moet natuurlijk wel vastgesteld worden dat Figuur 1 alleen het domein van spreker en hoorder representeert en geen informatie geeft over j en k . We lieten bij de behandeling van (3a) - (3b) al zien dat j en k zowel in i_a als in $i_\diamond$ kunnen worden geplaatst tenzij er voldoende informatie aanwezig is om een van de twee opties uit te sluiten, maar dit geldt ook voor andere drie PRES-vormen. In de eerste vier zinnen van tabel 1 sluit alleen *Ik zal koken* uit dat de zin betrekking heeft op i_a . Dit komt door het gebruik van *ik*, want in *Hij zal koken* kan hij op het moment van spreken aan het koken zijn (dus in i_a zelf) maar de zin kan ook van toepassing zijn op de locatie van k in $i_\diamond$. In *Ik zal hebben gekookt* kan k wel in i_a worden geplaatst omdat de zin uitdrukt dat de spreker niet meer zeker weet of hij op een contextueel bekend tijdstip in i_a heeft gekookt.

Tabel 3 geeft een beeld van de verandering van Te Winkel's binaire tempussysteem voorgesteld in Broekhuis and Verkuyl (2013). De tweede oppositie wordt door het

Tabel 3: Te Winkels systeem in Broekhuis and Verkuyl (2013).

	1		3
	verleden/heden	(niet-)later	(on-)voltooid
1. Ik kook	$i \circ n$	$i \approx j$	$k \preceq j$
2. Ik heb gekookt	$i \circ n$	$i \approx j$	$k \prec j$
3. Ik zal koken	$i \circ n$	$i_a < j$	$k \preceq j$
4. Ik zal hebben gekookt	$i \circ n$	$i_a < j$	$k \prec j$
5. Ik kookte	$i' \circ n'$ (met $n' < n$)	$i' \approx j$	$k \preceq j$
6. Ik had gekookt	$i' \circ n'$ (met $n' < n$)	$i' \approx j$	$k \prec j$
7. Ik zou koken	$i' \circ n'$ (met $n' < n$)	$i'_a < j$	$k \preceq j$
8. Ik zou hebben gekookt	$i' \circ n'$ (met $n' < n$)	$i'_a < j$	$k \prec j$

verdwijnen van *zullen* als temporeel werkwoord ongedaan gemaakt. De posterieure informatie is op twee manieren aanwezig in de tempusinformatie bijgedragen door PRES en PAST. In 1, 2, 5 en 6 kan k zowel in i_a resp. i'_a als in $i_\diamond$ resp. $i'_\diamond$ zitten. Door de aanwezigheid van het modale *zullen* wordt k in $i_\diamond$ resp. $i'_\diamond$ geplaatst, maar dat is niet een specifieke eigenschap van *zullen*, want ook *moeten* en *kunnen* staan garant voor $i_a < j$ en $i'_a < j$. Tabel 3 laat duidelijk zien dat Heden-domein en Verleden-domein op identieke wijze zijn opgebouwd. Beide zijn ze gedefinieerd in termen van een punt van spreken dat het domein in kwestie dynamisch splitst.

2.3 De positionering van k “ergens in i ”

Verkuyl (2008), en ook Broekhuis and Verkuyl (2013), neemt het standpunt in dat de onzekerheid over de localisatie van k in i niet opgevat moet worden in termen van ambigüiteit van PRES. Immers, PRES is de tempusvorm die het hedendomein i introduceert of bevestigt en i bestrijkt de som van i_a en $i_\diamond$. Derhalve ligt het meer voor de hand om PRES vaag, in de zin van onderinformerend, te noemen en de nadere precisering van de positie van k in een subdomein van i over te laten aan andere elementen in de zin die de al of niet gewenste informatie leveren. Enkele voorbeelden laten zien wat hier bedoeld wordt. Bij gebruik van ik in *ik zal koken* wordt op grond van de aanname dat de ik goed bij zinnen is en dus weet of hij of zij op n aan het koken is, i_a uitgesloten: de zin is van toepassing op $i_\diamond$. Toch is het niet altijd zo dat het gebruik van ik de k in $i_\diamond$ positioneert. In *Ik zal koorts hebben*, door contextuele informatie begrepen als *Ik zal (vermoedelijk) koorts hebben*, ligt het meer voor de hand dat k in i_a ligt. De positionering van k hangt van de informatie tussen de haakjes af. De exacte plaatsing van k in i of i' is niet semantisch maar pragmatisch van aard: zonder nadere informatie kan men in zinnen als (9) niet uitmaken waar k in i moet worden geplaatst.

- (9) a. Marie doet haar best, daar ben ik van overtuigd.
- b. Else zal hard werken aan haar hoofdstuk.
- c. Veel mensen kunnen er niet zijn.
- d. Ik geef deze keer een bijdrage van 50 euro aan het UAF.

Het is niet zinnig om de zinnen in (9) ambigu te noemen. Zoals ze er staan, onderinformerend ze de hoorder, zodat aanvullende informatie nodig is. Die informatie is niet noodzakelijkerwijs talig, maar komt vaak uit de context zelf. Als wij in (9c) afgaan op het geroezemoes van personen in een ruimte waar we naar binnen moeten, zal (9c) direct begrepen worden als een i_a -interpretatie. En de i_a -interpretatie van (9b) is volstrekt duidelijk als net gevraagd is wat Else aan het doen is. Semantisch valt hier weinig te beleven.⁴

We besteden nogal wat aandacht aan de vraag of PRES systematisch ambigu is of onderinformeert, omdat uit het antwoord kan worden afgeleid dat de notie van posterioriteit essentieel verbonden is met PRES en niet met de infinitiefvorm *zullen*. Immers, ongeacht het verschil tussen de infinitiefvormen *doen*, *zullen werken*, *kunnen zijn* en *geven* is het voor elk van de zinnen in (9) mogelijk om te verwijzen naar wat nog moet worden geactualiseerd in de reële tijd. Dat is toe te schrijven aan PRES, een operator die de instructie heeft om k te positioneren ergens in i . En ‘ergens in i ’ is niet een

⁴Dat is ook het geval in de moderne interactie tussen personen via e-mail. In *Ik lever mijn werkstuk in als pdf* kan k zowel in i_a als in $i_\diamond$ gepositioneerd zijn. Dit geldt zolang de ontvanger van de mail nog niet kan zien of er een aanhangsel bijgevoegd is. Merk op dat we hier te maken hebben met een complexere beleving van het heden van spreker (in dit geval zender) en hoorder (in dit geval ontvanger) dan in een gesprek. Voor zender en ontvanger geldt dat ze het Heden-domein behandelen alsof ze met elkaar in gesprek zijn. Dit laat des te meer zien dat de Heden-notie nooit kan samenvallen met het punt n , in dit geval het punt van schrijven n . Als er een week zit tussen zending en ontvangst telt het gebruik van de tegenwoordige tijd voor de ontvanger als liggend in het heden van de spreker. De n van de zender is als het ware een week opgeschoven.

voldoende basis voor het gebruik van de term ‘(structurele) ambiguïteit’. Het ligt meer aan de structuur van het domein *i* dat niet bij voorbaat duidelijk is waar *k* terechtkomt dan dat er sprake is van taalstructurele onzekerheid.

3 Modaliteit als onderdeel van het tempussysteem

De karakterisering van PRES in termen van ‘ergens in *i*’ heeft als empirische consequentie dat aan de infinitievorm van *zullen* elke vorm van temporaliteit kan worden ontzegd. Natuurlijk, in zinnen als (10)

- (10) a. Zij had die avond zullen komen.
b. Ik weet zeker dat we zullen slagen.

krijgt *zullen* een plaats in een complexe temporele structuur, maar in termen van localisatie van het gebeuren—toch het primaire kenmerk van een tempusvorm—heeft het geen eigen bijdrage, net zo min als *moeten* en *kunnen* in (11).

- (11) a. Zij had die avond moeten komen.
b. Ik weet zeker dat we kunnen slagen.

Het verschil tussen (10a) en (11a) ligt in de aard van de garantie die gegeven was met betrekking tot haar komst. En uit (10b) spreekt simpelweg meer vertrouwen in de goede afloop dan uit (11b). Algemener, onze stelling is dat er in het Nederlands geen enkel voorbeeld te vinden is van een zin waarin *zullen* uitsluitend temporeel zou zijn en *moeten* en *kunnen* in diezelfde zin alleen maar modaal.⁵

We bekijken nu nader de zinnen in (2) die we hier voor het gemak weer opvoeren als (12) en nemen aan dat ze worden uitgesproken door Els.

- (12) a. Marie moet een afspraak met hem maken.
b. Marie kan een afspraak met hem maken.
c. Marie zal een afspraak met hem maken.
d. Marie maakt een afspraak met hem.
e. Marie gaat een afspraak met hem maken

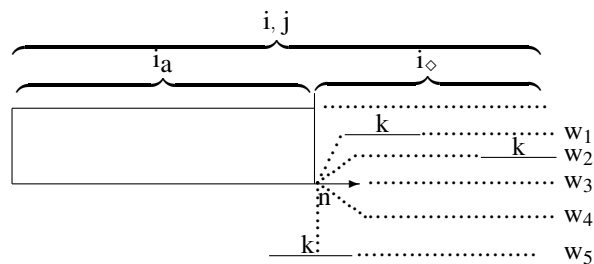
Het leidende idee is dat alle onderstreepte tempusvormen op exact dezelfde wijze participeren in de temporele informatie die door de zinnen in (12) worden gegeven, nl. dat het hier gaat om een presensvorm waarin de onderinformatie bij Els over de exacte locatie van *k* in *i* in alle vier gevallen op dezelfde wijze aanwezig is. Dit punt is het eerste verschil met Kirsner (1969:120) met wie wij onze analyse zullen vergelijken omdat ook hij van mening is dat *moeten*, *kunnen* en *zullen* een trio vormen dat onder één

⁵Dat men niet goed kan zeggen ??Zij heeft gisteren zullen wandelen is toe te schrijven aan het feit de voltooid tegenwoordige tijd niet echt geschikt is voor epistemische modale hulpwerkwoorden: ??Hij heeft gisteren moeten/kunnen wandelen.

noemer valt: het eerste verschil is dat Kirsner (12d) niet in hetzelfde patroon zet als de eerste drie zinnen in (12). Daarmee miskent hij het feit dat (12d) en (12e) op dezelfde wijze modaliteit uitdrukken als de andere drie zinnen behoudens de onderlinge lexicale verschillen.

Het tweede verschil is dat Kirsner nog geen gebruik kon maken van de pas later tot bloei gekomen mogelijke wereldsemantiek en daardoor tot minder nauwkeurige interpretatieverschillen tussen (12a) – (12c) kon komen dan thans mogelijk is. Zo neemt hij aan dat *zullen*, *moeten* en *kunnen* alle drie een hypothetische veronderstelling uitdrukken over wat er gaat gebeuren, maar “*moeten* and *kunnen* differ from *zullen* in that they not only claim that an event is hypothetical, that its occurrence is somehow questioned, but also assert relative probabilities for its realization. *Moeten* asserts that the event is more likely, *kunnen* that it is less likely.” (1969:120)

De modaliteit in de zinnen (12) wordt tegenwoordig door de mogelijke-werldensemantiek niet zozeer gezien in termen van waarschijnlijkheid, maar in termen van kwantificatie over mogelijke werelden. Figuur 2 illustreert zonder gebruik te hoeven maken van formeel-technische apparatuur precies wat in de zinnen (12) wordt uitgedrukt. Op de splitsing tussen i_a and $i_\diamond$ ligt het bewegende punt n ten opzichte waarvan

Figuur 2: Tegenwoordige tijd en mogelijke werelden

zich mogelijke werelden voordoen, d.w.z. ruwweg situaties waarin de zinnen in (12) waar kunnen zijn of niet. Het domein $i_\diamond$ is het subdomein van i waarin zekerheid over de waarheid van een uitspraak ontbreekt. Stel, er zijn met betrekking tot de zinnen (12) vijf mogelijke werelden (deze beperking is uitsluitend bedoeld om de uitleg te vereenvoudigen). Dan claimt (12a) dat de aan de spreker beschikbare informatie het onvermijdelijk maakt dat de zin in alle vijf mogelijke werelden in $i_\diamond$ waar is. Met andere woorden, *moeten* levert een garantie af die direct wordt gefalsificeerd als er toch een wereld is waarin k niet geactualiseerd wordt.⁶ In (12b) daarentegen sluit de spreker niet uit dat er een mogelijke wereld is waarin k geactualiseerd wordt. Met waarschijnlijkheid heeft het verschil tussen *moeten* en *kunnen* weinig van doen: het verschil tussen (12a) en (12b) is een verschil tussen de universele kwantor ‘voor alle werelden w ’ en de existentiële kwantor ‘er is minstens een wereld w ’. Zoals bekend, laat de existentiële kwantor toe dat k toevallig ook in alle werelden wordt geactualiseerd.

⁶Dit staat in de wetenschapsgeschiedenis bekend als Poppers falsificatieprincipe.

Het modale werkwoord *zullen* kan niet worden geïnterpreteerd worden als een logische kwantor. In termen van informatie die de spreker aan de hoorder verstrekt, kan de betekenis van *zullen* worden gekarakteriseerd als ‘gezien de informatie die ik als spreker heb, is het in hoge mate aannemelijk dat ...’. In die zin geeft de spreker aan dat voor een voldoende grote meerderheid van mogelijke werelden met enige zekerheid gesteld kan worden dat de actualisatie van *k* plaats vindt in $i_{\diamond}$. Vergeleken met de stelligheid van (12d) is de modaliteit van (12c) een bescheidener vorm van zekerheid. Die van (12e) ligt daar tussen in.

Overigens zijn er twee vormen van in-hoge-mate-aannemelijkheid verbonden met *zullen*: (a) kwantitatief en (b) kwalitatief. In het eerste geval geldt de vertrouwensvolle verzekering van de spreker het aantal in beschouwing genomen werelden, in het tweede geval gaat het om een blijkbaar aanwezige graad van vertrouwen die berust op een nadere, diepere inspectie van een aantal werelden (bijv. de spreker van (12c) heeft Marie zien lopen in het gebouw aan de overkant en neemt op grond van die waarneming en op grond van wat ze verder weet van Marie dat zij op weg is naar een afspraak).

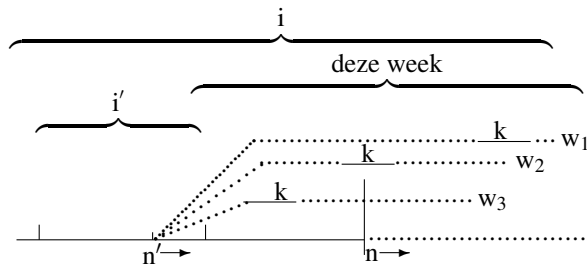
Belangrijk is te zien dat geen van de vier zinnen in (12) betrekking heeft op een reeds geactualiseerde *k*. Ook dit is geen semantische kwestie. Sprekers die weten dat *k* in i_a ligt, zouden een voltooid tegenwoordige tijd *Marie heeft een afspraak met hem gehad* hebben gebruikt, omdat juist die presensvorm de actualisering van *k* in i_a aangeeft met $k \prec j$. We komen op dit punt terug in §4.

We bekijken nu nader de zinnen in (13), eveneens uitgesproken door Els.

- (13) a. Marie moest deze week een afspraak met hem maken.
 b. Marie kon deze week een afspraak met hem maken.
 c. Marie zou deze week een afspraak met hem maken.
 d. Marie maakte deze week een afspraak met hem.
 e. Marie ging deze week een afspraak met hem maken.

Allereerst valt op dat de (13d) wat de modaliteit betreft niet meedoet met de andere vier zinnen. Dat is toe te schrijven aan de aanwezigheid van *deze week*, want in zinnen als *Jan zou eerst gaan bellen*, *Christine zou vervolgens de situatie toelichten en Marie maakte dan een afspraak met hem* is het wel degelijk mogelijk om het imperfectum modaal te gebruiken, zij het wat geforceerd.⁷ Figuur 3 laat zien dat door het gebruik van de Verleden tijd de splitsing in mogelijke werelden kan worden geplaatst in de verleden pendant van n , het virtuele moment n' dat in het verleden domein i' ligt. De temporele interpretatie van (13a) – (13c) hangt volledig af van de kennis van Els over de actualisering van *k*. Als zij ondergeïnformeerd is en derhalve niet weet of *k* al geactualiseerd is, dan kan *k* in alle drie gevallen gelocaliseerd zijn vóór n , maar ook daarna, zoals zichtbaar in de drie getekende werelden van Figuur 3. Is Els niet ondergeïnformeerd en weet zij dat *k* al geactualiseerd is, dan misleidt zij de hoorder die

⁷Zie Broekhuis and Verkuy (2013) voor een nadere analyse van dit verschil tussen PRES en PAST.

Figuur 3: Het toen-hedendomein i'_0 als deel van een grotere i_1

immers mag uitgaan van het Maxime van kwantiteit.⁸ Zij had dan de zinnen moeten vervolgen met: ... *en dat is inmiddels gebeurd*. Of zij had direct kunnen kiezen voor *Marie heeft deze week een afspraak met hem gemaakt* of in mindere mate voor (13d). Als zij dat niet doet, dan mag de hoorder aannemen dat Els niet zeker weet of k al geactualiseerd is. Ook op dit punt komen we terug in §4.

Deze analyse geldt in gelijke mate voor *moeten*, *kunnen* en *zullen*. Er is dus niets specifiek temporeels aan *zullen* dat de karakterisering van dit werkwoord als hulpwerkwoord van tijd rechtvaardigt. Hetzelfde geldt overigens het werkwoord *gaan*: ook dat dient niet beschouwd te worden als een hulpwerkwoord van (toekomstige) tijd. Een zin als *Max gaat een boek schrijven over China* zegt iets over de nu relevante voorbereidende fase van Max' feitelijke schrijven. Er is net zo weinig reden om *gaat* hier hulpwerkwoord van tijd te noemen als *wil* in *Max wil een boek schrijven over China*. De zin met *gaat* duidt op een iets verder gevorderd stadium.

4 De rol van de pragmatiek

In de vorige paragrafen hebben we beargumenteerd dat het gebruik van PRES en PAST de index k op een willekeurige plek in i of i' lokaliseert: k kan zowel in het geactualiseerde als het niet-geactualiseerde deel van het relevante temporele domein geplaatst worden. Verder hebben we betoogd dat *zullen* geen hulpwerkwoord van de toekomstige tijd is, maar net als *moeten* en *kunnen* een modaal werkwoord: het doet een uitspraak over het voorkomen van k in de toegankelijke mogelijke werelden. Verder hebben we gesuggereerd dat een eventuele inperking van het temporele domein waarin k gelokaliseerd wordt een zaak van de pragmatiek is, meer in het bijzonder het zogenaamde Maxime van kwantiteit. De laatste stelling zullen we hieronder verder uitwerken.

Het Maxime van kwantiteit volgt uit het meer algemene coöperatieve principe beschreven in Grice (1975; 1989) dat stelt dat sprekers (onbewust) hun bijdrage aan een discussie optimaliseren om een bepaald met de hoorder(s) gedeeld einddoel te bereiken. Sprekers houden zich daarom in het algemeen aan de vier maxims in (14) en hoorders zullen de uitingen van de spreker ook in het licht van deze maxims interpreteren.

⁸Het Maxime van kwantiteit van de taal filosoof Paul Grice dicteert dat je als spreker niet te weinig en niet teveel informatie moet geven. In het hier beschreven geval is sprake van misleiding omdat Els door de keuze van haar bewoordingen ten onrechte de indruk wekt dat ze niet weet dat k al geactualiseerd is

- (14) a. Maxime van kwantiteit: geef niet meer of minder informatie dan nodig is.
- b. Maxime van kwaliteit: geef informatie die waar is of door voldoende door feiten ondersteund wordt.
- c. Maxime van relatie: geef informatie die relevant is.
- d. Maxime van wijze: geef informatie die helder en ondubbelzinnig is.

Het coöperatieve principe dwingt de hoorder zinnen van een spreker over een gebeuren k altijd te bezien in het licht van de (vermeende) kennistoestand van de spreker. Voor ons doel is vooral relevant of de spreker al dan niet volledig geïnformeerd is over actuele situatie rond k . Deze kennistoestand is van cruciaal belang voor het bepalen van de lokalisering van k . We vooronderstellen daarbij een context die de hoorder(s) in staat stelt een juiste inschatting te maken van de feitelijke kennistoestand van de spreker met betrekking tot k .

We beginnen met een bespreking van de tegenwoordige-tijdzinnen in (12). Neem aan dat de hoorder weet dat de Els niet volledig op de hoogte is van het doen of laten van Marie in de periode aangeduid door de adverbiale bepaling *deze week*. In dat geval treedt de defaultlezing op de voorgrond. Dat blijkt uit het feit dat Els de uiting in dat geval kan laten volgen door een zin als: *Misschien heeft ze dat al gedaan*, waarmee duidelijk wordt dat voor haar k ook gesitueerd kan zijn in i_a .

Neem nu aan dat Els wel volledig geïnformeerd is. Zij komt op woensdag bij de hoorder en vertelt dat zij net met Marie gesproken heeft en spreekt daarna een van de zinnen in (12) uit. In zo'n geval zal de hoorder concluderen dat Marie de afspraak nog niet gemaakt heeft en dat k dus in $i_\diamond$ gesitueerd moeten worden. De (onbewuste) redenering van de hoorder die tot deze conclusie leidt verloopt ongeveer als in (15):

- (15) a. De spreker weet of gebeurtenis k al dan niet heeft plaatsgevonden.
- b. In elk van de zinnen in (12) gebruikt de spreker PRES+IMP.
- c. De ongemarkeerde manier om uit te drukken dat k heeft plaatsgevonden voor spreekmoment n (dus in i_a), is door gebruikmaking van PRES+PERF.
- d. Uit het gebruik van PRES+IMP volgt dat k daarom niet gelokaliseerd in i_a .
- e. Gebeurtenis k moet derhalve gelokaliseerd worden in $i_\diamond$.

Het Maxime van kwantiteit is ook werkzaam in het geval van de PAST-zinnen in (13), hoewel in dat geval het effect anders uitpakt. Els spreekt hier over k vanuit het perspectief van een virtueel spreekmoment n' dat voorafgaat aan n . Neem aan dat de hoorder weet dat Els niet volledig op de hoogte is van het doen of laten van Marie in de periode volgend op n' . In dat geval treedt de defaultlezing op de voorgrond. Dat blijkt uit het feit dat Els de uiting in dat geval kan laten volgen door een zin als: *Maar ik weet niet of ze dat al gedaan heeft*. Daarmee geeft Els aan dat k gesitueerd kan zijn in i_a .

Neem nu echter aan dat Els wel volledig geïnformeerd is. Els komt op woensdag bij de hoorder, vertelt dat zij net met Marie gesproken heeft, waarna zij een van de zinnen in (11) uit. In zo'n geval zal de hoorder concluderen dat Marie de afspraak

nog niet gemaakt heeft en waarschijnlijk ook niet zal maken, d.w.z. dat hij met een counterfactual te maken heeft. De redenering die tot deze conclusie leidt moet niet alleen uitsluiten dat k gelokaliseerd is in i_a , maar ook dat het gelokaliseerd is in $i_\diamond$.

De redenering verloopt ruwweg als in (16), waarbij de hoorder aanneemt dat het Verleden-domein bevat is of kan zijn in het Heden-domein.

- (16) a. De spreker weet of gebeurtenis k al dan niet heeft plaatsgevonden.
- b. In elk van de zinnen in (13) gebruikt de spreker PAST+IMP.
- c. De ongemarkeerde manier om uit te drukken dat k heeft plaatsgevonden vóór spreekmoment n (dus in i_a) heeft is door gebruikmaking van PRES+PERF.
- d. Uit het gebruik van PAST+IMP volgt dat k daarom niet gelokaliseerd is in i_a .
- e. De ongemarkeerde manier om uit te drukken dat k plaatsvindt in $i_\diamond$ is met PRES+IMP.
- f. Uit het gebruik van PAST+IMP volgt dat k niet gelokaliseerd is in $i_\diamond$.
- g. Gebeurtenis k vindt noch in i_a noch in $i_\diamond$ plaats, d.w.z. de zin is counterfactual.

De redening in (16a) - (16d) is identiek aan die in (15a) - (15d) en laat dus uitsluitend plaatsing van k in $i_\diamond$ toe. De redeneerstappen in (14e-g) laten echter zien dat dit ook niet mogelijk is: (14e) is in feite de conclusie in (13e). Omdat de combinatie PRES+IMP de optimale manier is om uit te drukken dat k gelokaliseerd is in $i_\diamond$ sluit het Maxime van kwantiteit deze interpretatie uit voor de combinatie PAST+IMP. Dit zijn de stappen in (16e) - (16g). De conclusies (16d) en (16f) leiden gezamenlijk tot de conclusie (16g) dat k niet gelokaliseerd is in het Heden-domein en omdat het Heden-domein het Verleden-domein kan omvatten zoals geschetst in Figuur 3, leidt dit tot de conclusie dat de zin counterfactual is: Els (de spreker-in-het-heden) geeft aan dat de verwachting van de virtuele spreker-in-het-verleden onjuist is gebleken. Merk op dat spreker en hoorder niet redeneren vanuit n' maar vanuit n . Vanuit n' zou men nooit tot een counterfactual kunnen besluiten! Daarom dat het cruciaal is dat domein i domein i' kan bevatten en dat gebeurt in veel spreesituaties (cf. Verkuyl 2008: ch. 4&5). De spreker presenteert het geheel vanuit n' , maar evalueert het vanuit n . Vandaar dat de spreker-van-het-heden kan aangeven en de hoorder kan begrijpen dat uiting van de (virtuele) spreker op n' onwaar is.

De discussie hierboven kunnen we samenvatten met behulp van tabel 4. Deze tabel laat zien dat de defaultinterpretatie van PRES en PAST alleen aan het licht komt in het geval de spreker niet volledig op de hoogte is van de situatie met betrekking tot k op het spreekmoment n . Is de spreker wel volledig geïnformeerd, dan kan het Maxime van kwantiteit speciale interpretaties bewerkstelligen: in het geval van PRES leidt dit tot een posterieure lezing en in het geval van PAST tot een counterfactual lezing. Het speciale effect kan overigens ook nog andere vormen aannemen, maar voor meer informatie zij vanwege ruimtebeperkingen verwezen naar Broekhuis and Corver (201x).

Tabel 4: Informatieschema

	kennistoestand spreker m.b.t. k	
	onvolledig	volledig
PRESENT	default: $i \approx j$	posterieur: $i_a < j$
PAST	default: $i' \approx j$	counterfactual

5 Conclusie

De bedoeling van dit artikel was om te laten zien dat de principieel binaire opbouw van een tempussysteem afdwingt dat *zullen* als hulpwerkwoord van tijd geschrapt wordt. Dat onderscheidt de hier voorgestelde analyse essentieel van andere voorstellen om *zullen* uitsluitend als modaal te zien. Met name die (Reichenbachiaanse) systemen die een ternaire indeling van Verleden, Heden, Toekomst hanteren, schieten tekort in het aantonen van de noodzaak om *zullen* als temporeel hulpwerkwoord te schrappen. Het uitdrukken van posterioriteit gebeurt principieel door de presensvorm en de daarmee verbonden notie van een hedendomein dat gesplitst wordt in een geactualiseerd en een niet-geactualiseerd gedeelte. Essentieel is de onderinformatie die door een presensvorm sui generis wordt uitgedrukt. Contextuele informatie is nodig om k in i_a of in $i_\diamond$ exact te localiseren. Het Maxime van kwantiteit reguleert daarbij de interactie tussen spreker en hoorder: de hoorder interpreteert op basis van de veronderstelling dat de spreker in de keuze van zijn bewoordingen aangeeft wat hij weet en wat hij niet weet.

Referenties

- Bilderdijk, W. (1826). *Nederlandsche Spraakleer*. J. Immerzeel Jr., 's Gravenhage.
- Broekhuis, H. and Corver, N. (201x). *Syntax of Dutch. Verbs and verb phrases*, volume 1. Amsterdam University Press, Amsterdam. in voorbereiding.
- Broekhuis, H. and Verkuyl, H. J. (2013). Binary tense and modality. *Natural Language and Linguistic Theory*, **xx**, 1–34. to appear.
- Den Hertog, C. H. (1903). *Nederlandsche Spraakkunst. Handleiding ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers*, volume III. W. Versluys, Amsterdam. Tweede druk.
- Droste, F. G. (1956). *Moeten. Een structureel semantische studie*. J.B. Wolters, Groningen.
- Droste, F. G. (1958). Het temporele in het moderne Nederlands. *De Nieuwe Taalgids*, **51**, 305–312.
- Ebeling, C. (1962). A semantic analysis of the Dutch tenses. *Lingua*, **11**, 86–99.
- Ebeling, C. (2006). *Semiotaxis. Over theoretische en Nederlandse syntaxis*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole and J. L. Morgan, editors, *Syntax and Semantics 3: Speech Acts*, pages 41–58. Academic Press, San Diego, CA.
- Grice, H. P. (1989). *Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Haeseryn, W., Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij, and Maarten C. van den Toorn (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn, Groningen/Deurne.
- Janssen, T. A. (1988). Tense and temporal composition in Dutch. In V. Ehrlich and H. Vater, editors, *Temporalsemantik*, pages 96–128. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Janssen, T. A. (1989). Die Hilfsverben *werden* (Deutsch) und *zullen* (Niederländisch): modal oder temporal? In W. Abraham and T. Janssen, editors, *Tempus-Aspekt-Modus. Die lexikalischen und grammatischen Formen in den Germanischen Sprachen*, pages 65–84. Niemeyer, Tübingen.
- Kirsner, R. (1969). The role of *zullen* in the grammar of modern standard Dutch. *Lingua*, **24**, 101–154.
- Kollewijn, R. (1892). Het systeem van de tijden der werkwoorden. *Taal en letteren*, **2**, 141–147.
- Reichenbach, H. (1947). *Elements of Symbolic Logic*. The Macmillan Company, New York, first free press paperback edition 1966 edition.
- Rijppma, E. and Schuringa, F. (1968). *Nederlandse Spraakkunst*. J.B. Wolters, Groningen. 21e druk, bewerkt door Jan van Bakel.
- Te Winkel, L. (1866). Over de wijzen en tijden der werkwoorden. *De Taalgids*, **8**, 66–75.
- Verkuyl, H. J. (2008). *Binary Tense*, volume 187 of *CSLI Lecture Notes*. CSLI Publications, Stanford, CA.
- Verkuyl, H. J. (2012). De binaire kracht van Te Winkels tempussysteem. *Nederlandse Taalkunde*, **17**, 1–25.
- Weiland, P. (1805). *Nederduitsche Spraakkunst*. Amsterdam.